

RAQOBAT VA MONOPOLIYA

Urunboyeva Yulduz Pirnazarovna

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti dotsenti

Sobirova Malika Ulug'bek qizi

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi

***Annotatsiya.** Raqobat va monopoliya mavzusi bugungi kunda eng dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi. Ushbu maqaloda raqobat va monopoliya mavzusini batafsil ko'rib chiqamiz.*

***Kalit so'zlar:** raqobat, monopoliya, iste'molchilar, korxonalar, sof raqobat, oligapoliya, tarmoqlararo raqobat.*

Kirish

Iqtisodiyot nazaryasi fanining asosiy mavzularidan biri raqobat va monopoliya hozirgi kunda iqtisodiyot bozorida o'z o'rnini topgan. Bozor mexanizmining asosiy tarkibiy qismlaridan biri raqobat hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti o'zining yetuklik darajasi va rivojlantirish xususiyatlaridan qat'iy nazar raqobatning mavjud bo'lishini taqozo etadi.

Raqobat — bu iqtisodiyotda bir nechta ishlab chiqaruvchilar yoki xizmat ko'rsatuvchilar o'rtasidagi foydalanuvchilar va iste'molchilar uchun eng yaxshi shart-sharoitlarni taqdim etish maqsadida olib boriluvchi faoliyat. Raqobatning asosiy turlari quyidagilardan iborat:

1. Narx raqobati: Ishlab chiqaruvchilar o'z mahsulotlari yoki xizmatlari narxini pasaytirish orqali iste'molchini jalb qilishga harakat qiladilar.
2. Sifat raqobati: Mahsulot yoki xizmat sifatini oshirish va innovatsiyalar kiritish orqali iste'molchilarning e'tiborini tortish.
3. Xizmat raqobati: Mijozlarga xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilash va qo'shimcha xizmatlar taklif etish.

Raqobat erkin iqtisodiy faoliyat qiluvchi subyektlar manfaatlarining to'qnashuvidan iborat bo'lishini aniq tavsiflaydi. Raqobat mavjud bo'lishining boshqa sharti tovar - pul munosabatlarining ma'lum darajada rivojlangan bozor tizimida amal qilishdir. Raqobat turlari: sof raqobat, halol raqobat, g'irrom raqobat.

Monopoliya — bu bozorda faqat bitta ishlab chiqaruvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi faoliyat yuritadigan iqtisodiy holat. Monopolist kompaniya o'z mahsulotlari yoki xizmatlarini taklif qiluvchi yagonalik sababli narxlar va shart-sharoitlarga to'liq nazorat qiladi.

Monopoliyaning asosiy xususiyatlari:

1. Bozordagi yagona ta'minotchi: Faqat bitta kompaniya bozorga kirib, iste'molchilarga xizmat ko'rsatadi.

2. Narxlarni belgilash: Monopolist o'z mahsulotining narxini belgilash imkoniyatiga ega, bu holatda bozor talabi va taklifiga asoslanadi.

3. Yuqori kirish to'siqlari: Yangi raqobatchilar bozorga kirishi qiyin, chunki monopolist ko'pincha resurslarga, texnologiyalarga yoki patentlarga egalik qiladi.

Monopoliya turlari quyidagi asosiy toifalarga bo'linadi:

Tabiiy monopoliyalar: Ushbu monopoliya tabiiy resurslar yoki infratuzilma talablariga asoslanadi, masalan, energetika yoki suv ta'minoti sohalarida. Bunda xuddi shu xizmatni taqdim etuvchi bitta tashkilot mavjud.

Huquqiy monopoliyalar: Ular hukumati tomonidan berilgan litsenziya yoki patentlar orqali yaratiladi. Bunday holatda faqat bitta kompaniya mahsulot yoki xizmatni yetkazib berishga ruxsat oladi, masalan, dorilarni ishlab chiqarishda ishlatiluvchi patentlar.

Ijtimoiy monopoliyalar: Bu turda kompaniya o'z raqobatchilarini bosib o'tish yoki them dan ustun kelish uchun strategiyalarni qo'llaydi. Odatda, bu kompaniyalar xarid qilish, reklama yoki boshqa iqtisodiy taktikalar yordamida bozorni egallaydi. Har bir monopoliya turi iqtisodiy muhitda iste'molchilarga va ishlab chiqaruvchilarga turlicha ta'sir ko'rsatadi.

Monopoliya tarkibiga Sof monopoliya, Oligopololiya, Monopsoniyalar kiradi.

Sof monopoliya – tarmoqdagi yagona ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilarning narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi yakka hukmronlik holati hisoblanadi.

Oligopololiya – tarmoqdagi bir necha yirik ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi hukmronlik holati hisoblanadi.

Monoposoniya – tarmoqdagi ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar soni juda ko'p bo'lib, ular tovar yoki xizmatlarning yagona iste'molchisi yoki xaridori mavjud bo'lgan sharoitdagi yakka hukmronlik holati hisoblanadi.

2017-2021-yillarda 'zbekiston Respublikasini rivojlantirish strategiyasiga ko'ra - "iqtisodiyot tarmoqlari uchun samarali raqobatbardosh muhitini shakllantirish hamda mahsulot va xizmatlar bozorida monopoliyani bosqichma-bosqich kamaytirish vazifasi belgilangan. 2017-yildan boshlab Iqtisodiyot tarmoqlari uchun samarali raqobat muhitini yaratish hamda mahsulotlar va xizmatlar bozorida bosqichma-bosqich monopoliyani qisqartirish ko'zda tutilgan chora-tadbirlarni amalga oshirishga. 2023-yilda O'zbekistonda sog'lom raqobatni rivojlantirish uchun bir qator muhim choralar ko'rilgan:

1. *Qonunchilikni takomillashtirish:* Raqobatni himoya qilish va monopoliyalarning oldini olish maqsadida, zarur qonunlar va normativ hujjatlar yangilandi.

2. *Monitoring va nazorat*: Davlat organlari tomonidan raqobat muhitini monitoring qilish tizimi joriy etilib, raqobatni cheklovchi holatlarni aniqlash va bartaraf etish ustida ish olib borildi.

3. *Sarmoyalarni jalb etish*: Tadbirkorlar va investorlarga qulay shart-sharoitlar yaratish, xarajatlarni kamaytirish uchun dasturlar ishlab chiqildi.

4. *Malaka oshirish dasturlari*: Tadbirkorlar uchun treninglar va seminarlar tashkil etilib, ularning raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan usullar o'rgatildi.

5. *Mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash*: Mahalliy bizneslar uchun imtiyozlar berilishi va grantlar ajratilishi orqali raqobatni rivojlantirishga e'tibor qaratildi.

Ushbu tadbirlar O'zbekistonda sog'lom raqobat muhitini shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Raqobatning moslashtirish vazifasi korxonaning ichki va tashqi muhit sharoitlariga qulay tarzda moslashishiga yo'naltirilgan bo'lib, ularning shunchaki o'z – o'zini saqlab, iqtisodiy jihatdan yashab qolishdan xo'jalik faoliyati sohalarining kengayishiga o'tishini bildiradi. Raqobatning taqsimlash vazifasi ishlab chiqarilgan ne'matlar yalpi ichki mahsulotning iste'molchilar o'rtasida taqsimlanishiga bevosita va bilvosita ta'sir o'tkazadi. Tarmoq ichidagi raqobat tovarishlab chiqarish va sotishning qulayroq sharoitiga ega bo'lish, yuqori foyda olish uchun bir tarmoq korxonalar o'rtasida bo'ladi. Har bir tarmoqdagi mavjud korxonalar ishlayotgan ishchilarning malakasi, ularning texnika bilan ta'minlash va mehnat unumdorligi darajasi turlicha bo'lganligi sababli, ushbu korxonalarda ishlab chiqarilgan tovarlarning alohida qiymati bir xil bo'lmaydi. Tarmoq ichidagi raqobat tovarlarning ijtimoiy qiymatini, boshqacha qilib aytganda bozorning qiymatini aniqlaydi va belgilaydi. O'zbekiston Oliy Kengashi tomonidan 1996-yil 27-dekabrda "Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni to'xtatish va raqobat to'g'risida"gi yangi qonun qabul qilindi. Ushbu monopolistik faoliyat va g'irrom raqobatning oldini olish, uni cheklash, to'xtatishning tashkiliy va huquqiy asoslarini belgilab berib, respublikaning tovar bozorlarida raqobat munosabatlarini rivojlantirish va samarali amal qilishini ta'minlashga qaratilgan.

Xulosa

Ushbu maqolada bugungi kunda jahonda rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotiga raqobat va monopoliya va ularni rivojlantirish omillariga sezilarli darajada ta'sir qilmoqda. Shuningdek davlat iqtisodiyotidaraqobat va monopoliya muhim hisoblanishi keltirilgan. Har bir raqobat turi iqtisodiy muhitda foydalanuvchilarning manfaatlari va ishlab chiqaruvchilarning strategiyalariga ta'sir qiladi. Har bir monopoliya turi iqtisodiy muhitda iste'molchilarga va ishlab chiqaruvchilarda turlicha ta'sir ko'rsatadi.

Jahon iqtisodiyotida raqobat va monopoliya o'rtasidagi munosabatlar muhim ahamiyatga ega. Raqobat iqtisodiy o'sish va innovatsion g'oyalarni rag'batlantiradi. Turli kompaniyalar o'rtasidagi raqobat, yuqori sifatdagi tovar yoki xizmatlarni tanlash imkoniyatini beradi va narxlarni pasaytiradi va samaradorlikni oshiradi. Monopoliya esa bozorni bitta yoki bir necha kompaniya tomonidan egallaganda yuzaga keladi. Bu esa narxlarni ko'tarilishi, xizmat ko'stish sifatini pasayishi hamda tanlovni cheklanishiga sabab bo'ladi. Ko'plab mamlakatlarda raqobat qonunlari monopoliyalarning oldini olishga yoki ularni nazorat qilishga qaratilgan. Biroq, raqobat va monopoliya o'rtasida farqni saqlash murakkab hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Gulomova, N. (2019). Развитие Цифровой Экономики В Республике Узбекистан: Вызовы И Решения. Theoretical & Applied Science, (9), 151-156.
2. Gulomova, N. (2023). Comparative Analysis of The Export Potential of The Republic of Uzbekistan within the Framework of the EAEU. American Journal of Interdisciplinary Research and Development, 20, 17-22.
3. Nematdjonovna, M. G., & Qizi, G. N. F. (2023). Big Data Texnologiyasining Funktsiyalari va Vazifalari. Science and innovation, 2(Special Issue 3), 352-357.
4. Nematdjonovna, M. G., & Qizi, G. N. F. (2023). Buyumlar Interneti (IOT) Texnologiyalarining Shakllanishi. Science and innovation, 2(Special Issue 3), 37-41.
5. SH.A.Isamuxamedov, Z.T.Gaibnazarov. "Iqtisodiyot nazariyasi". O'quv qo'llanma – T.: Iqtisodiyot, 2017, - 368 b.
6. SH.SH Shodmonov, U.V.G'afurov. "Iqtisodiyot nazariyasi". Toshkent-2005.
7. Z.T.Gaibnazarov. "Iqtisodiyot nazariyasi. Iqtisodiyotning umumiy nazariy asoslari". O'quv –uslubiy qo'llanma, - T.: ToshDTU, 2013, - 122. b.
8. Гуломова, Н. Ф. (2022). Возможности Цифровой Трансформации Транспортной Отрасли В Республике Узбекистан. International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 188-192.